

Hukuk Devleti, Demokrasi ve Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelenmesi

Adnan Küçük*

1. Giriş

İnsanlık tarihi boyunca insanların toplu olarak yaşadıkları hemen her dönemde, güçlü olan ile ondan korunmak isteyenler arasında çatışma hep ola gelmiştir. Devletin üstün gücünün sınırlandırılması, bireylerin bu üstün gücün tecavüzlerine karşı güvencelenmesi çabaları ve bu yönde katedilen mesafeler pek de kolay olmamıştır. Bu serüvende, devletin, kendisinde temerküz eden üstün gücün sınırlandırılmaması ve bunun tabii bir sonucu olarak, kendi keyfi davranışlarının denetim dışı kalarak varlığını sürdürme çabaları, geçmişte yoğun bir şekilde mevcut olduğu gibi, günümüzde de, bir çok ülkede, farklı nitelikte ve yoğunlukta da olsa, varlığını hala sürdürmektedir. Devletin üstün gücünü frenlemek ve hukuki kayıtlar altına almak isteyen kurumlarla bu güç arasında şiddetli çekişmeler gerçekleşmiş ve hep bu üstün güç, bu tür kurumların kayıtlarından sıyrılmak

yönünde ciddi çabalarda bulunmuştur¹. Avrupa'da Rönesansla başlayan yeniden uyanış, dinde reform uygulamaları, tabii hukuk öğretisi, liberalizm akımları ve ekonomik açıdan giderek güçlenen burjuva sınıfı, İngiltere'de Magna Carta örneğinde olduğu gibi büyük arazi sahipleri (lortlar), daha sonra

---

¹ 1612'de dinsel olmayan bir suç nedeniyle Kilise Mahkemesinin yetkisini aşarak birini tutuklamak ve laik mahkemenin bunu önlemek istemesi üzerine olaya el koyan Kral I. James ve Başpiskopos Canterbury şu görüşte birleşirler: "Kral, kral adına hüküm kuran yargıçların yerine geçerek her zaman karar verebilir". İngiliz üst mahkeme Başkanı Edward Coke söz alır ve "Kral, İngiliz hukukuna göre hiçbir davada karar veremez. Dava, hukuka göre ancak mahkemelerce çözülebilir" diyerek karşı çıkar. Doğal hukuk öğrenimi gören Kral, hukukun akla dayandığını ve uyumsuzluğu çözmek için bunun yettiğini söyleyince Coke, Kralın doğa hakkında kuşkusuz yetkin bir bilgisi olduğunu, ancak uyrukların yaşam, miras ve mallarına ilişkin davaları çözmek için doğal aklın yetmeyeceğini, uzun inceleme ve deneyim sonucu elde edilen hukuksal akla gerek olduğunu belirtir. Kral bu görüşü reddeder ve kendisinin yasalara bağlı kılınmasının ihanet olduğunu söyler. Bunun üzerine baş yargıç Coke, şu yanıtı verir: "Kuşkusuz majesteleri hiçbir insana bağlı değildir. Ancak, herkes gibi Kral da yasalara uymak zorundadır". Sami Selçuk, *Özlenen Demokratik Türkiye* (2000-2001 Adli Yıl Açılış Konuşması), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 111-112.

---

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

burjuva sınıfı ve onları destekleyen halk ile kral arasında başlayan çatışmalar, kralın mutlak otoritesini sınırlayan anayasal belgelerin nedenleri olmuştur². Büyük Hürriyet Fermanı'yla (Magna Carta Libertatum) başlayan bu akımla, mutlak otoriteye sahip devlet ve bu otoriteyi kullanan kral karşısında, kişinin doğuştan kendisinde var olduğu kabul edilen temel hak ve hürriyetlerin korunması ve güvence altına alınması amaçlanmıştır. Diğer bir ifade ile, bireyin kendine mahsus kralın bile giremeyeceği hak ve hürriyetler alanının bulunduğu kabul edilerek bu alanın belirlenmesine çalışılmıştır³.

Bu güç dengesizliği karşısında, gerek tarihin geçmiş dönemlerinde ve gerekse günümüzde, bireyin hak ve hürriyetleri ile bütünlük içinde haysiyetli bir şekilde hayatını sürdürebilmesi ve bu değerlerini koruyabilmesi için, devletin üstün gücünün hukuki kayıtlarla sınırlandırılması yoluyla onun ceberutlaşmasının önlenmesi yönünde gelişen talep, çaba ve çetin mücadeleler neticesinde, "hukuk devleti" şeklinde ifade edilen olgu ortaya çıkmıştır. Kısaca, temel hak ve hürriyetler tarihi, bireyin şahsiyet ve haysiyetiyle bütünlük içinde hak ve hürriyetlerinin devletin üstün gücüne karşı korunup güvencelenmesi yönünde gerçekleştirdiği mücadeleler tarihidir diye de ifade edilebilir.

Öte yandan, Batıda doğup gelişen demokrasi rejimi ve bu rejim ile hukuk devleti ve temel hak ve hürriyetlerin güvencelenmesi arasındaki ilişki de önemle gündeme gelmektedir. Kısaca, soruyu çarpıcı bir şekilde sormak gerekirse, salt demokrasinin varlığı, hukuk devleti ve temel hak ve hürriyetlerin gü-

vencelenmesi için yeterlimidir? Bu çalışma kapsamında, "hukuk devleti-temel hak ve hürriyetlerin güvencelenmesi-demokrasi" kavramları arasındaki ilişkilerin bütünlüğü içinde bu soru da cevabını bulacaktır.

2. Hukuk Devleti

Hukuk devleti, temel özelliklerinin yanında bir takım değerler dizisine de dayanır. Bu değerlerin kaynağı liberalizmdir. Bu bağlamda, hukuk devleti, tarihi seyir içinde liberalizmin gelişimi ile eşzamanlı olarak gerçekleşerek, liberal gelenek içinde anayasacılık hareketinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁴. Neumann'a göre de, "hukuk devleti" (rechtsstaat) kavramı, liberal burjuvazinin bir icadıdır⁵. Diğer bir ifadeyle, Neumann için, hukuk devleti fikri, özellikle kökenleri itibariyle ele alındığında, liberalizmin köklerini oluşturan bireysel hak ve hürriyetlerle alakalıdır⁶. Liberalizmin, siyasi bir doktrin olarak, bireyi komünitelere karşı güçlendirmek ve egemenin birey ve grupları üzerindeki iktidarını sınırlamak iddiasıyla doğduğu görülmektedir. Sınırlı ve sorumlu devlet, liberalizmin en başta gelen amaçlarından birisini oluşturmaktadır⁷. Hukuk devleti kavramı, ilkin 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başında, ilk Alman Liberalizminin temsilcileri J. W. Placidius (1798), Adam Müller

² Yılmaz Alicifendioğlu, "Türk Anayasa Mahkemesi'nin Hukuk Devleti Anlayışı", Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuksal Olgular Araştırması ve Hukuk Devleti-3*, Alkım Yayınları, İstanbul, 1996, s. 72.

³ *Ibid.*, s. 72.

⁴ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, 3. B., Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s. 63; Mehmet Vural, "Hukukun Üstünlüğü Bağlamında Hukuk Devleti Anlayışı", *İslami Araştırmalar D*, C. 14, S. 2, Yıl 2001, s. 272; İbrahim Ö. Kaboğlu, "Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi", Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 90.

⁵ Franz Neumann, "Rechtsstaat, the Division of Powers and Socialism", F. Neumann ve O. Kirschheimer, *Social Democracy And Rule of Law*, 1987, s. 67.

⁶ Ertuğ Tombuş, "Demokratik Meşruyet İlkesi Olarak Hukuk Devleti", *Doğu Batı D*, Yıl 6, S. 21, Kasım-Aralık Ocak 2002-03, s. 70-71.

⁷ Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, Gözden Geçirilmiş 3. B., Liberte Yayınları., Ankara, 2003, s. 22.

(1809), C. Th. Welcker (1812), J. Ch. Frhr von Aretin (1824) ve R. von Mohl'da (1828) görülür⁸. Bu kavram, dilsel bakımdan bu biçimiyle ilkin Almanca'da ifadesini bulmuştur (Rechtsstaat)⁹.

3. Hukuk Devleti, Hukukun Üstünlüğü, Kanun Devleti.

3. 1. Hukuk Devleti, Hukukun Üstünlüğü.

"Hukuk devleti" kavramının yerine "hukukun üstünlüğü" kavramını kullananlar da vardır. Her ne kadar bu iki kavramdan her birinin, Kıta-Avrupası ve Anglo-Sakson gibi değişik hukuk çevrelerinde kullanılmasından¹⁰ ve bu siyasi çevrelerin geçirdiği siyasi tecrübelerin farklılığından hareketle ayrı anlamlara sahip olduğunu belirten yazarlar

mevcut ise de¹¹, normatif düzlemde bu iki kavram arasında ciddi anlamda bir farklılığın olmadığı kanaatindeyim. Türkçe'ye, ister "hukuk devleti" şeklinde, isterse "hukukun üstünlüğü" şeklinde çevrilsin, bu iki kavram ile ifade edilmek istenen ana tema, siyasi erkin hukuk kurallarıyla sınırlandırılmasıdır. Bu nedenle, bu metin içinde, "hukuk devleti" ve "hukukun üstünlüğü" kavramları aynı anlamları içerecek şekilde kullanılacaktır¹². Gerçekte, hukuk devleti kavramının temel amaçlardan birisi de, devletin her türlü faaliyetlerinde hukuk kurallarının hakim kılınması yoluyla keyfiliğin önlenmesidir.

Hukuk devletinde, üstün ve hakim olması gereken hukukun ne olduğu sorusu gündeme gelmektedir. "Pozitif hukukun varlığı hukuk devletinin varlığı için yeterlimidir?" Sorusunun cevabı, bu kavramın doğru algılanması açısından hayati derecede önem arz etmektedir. Hukuk devletinin belirlenmesinde, bu soruya kayıtsız şartsız olumlu cevap vermenin doğru olmadığını düşünüyorum. Yani, hukuk devleti, salt biçimsel gerekliliklerden oluşan bir kavram değildir. Bu kavramın, sahip olduğu biçimsel gerekliliklerin yanında, bir de belli bir maddi içeriğe sa-

⁸ Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Devleti", Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 17. Bazılarına göre de bu kavram, ilk defa 1860'lı yıllarda Bähr ve Gneist isimli iki hukukçu tarafından kullanılmıştır. Kaboğlu, *Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi*, s. 89; Bazılarına göre de, bu kavram 1978'de ilk kez Placidius tarafından kullanılmış, daha sonra bu kullanım 1813'de Welcker tarafından benimsenmiştir. Hüseyin HATEMİ, *Hukuk Devleti Öğretisi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1989, s. 8; Yaşar Karayalçın, "Hukukun Üstünlüğü (Kavram-Bazı Problemler)", Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 128.

⁹ Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, 17.

¹⁰ Bir kavram olarak "hukuk devleti" (Rechtsstaat), 19. Yüzyılda Almanya'da kullanılmıştır. İngiliz, Amerikan ve Fransız hukuk literatüründe "hukuk devleti" (Rechtsstaat) kavramının birebir karşılığı yoktur. Ancak, Anglo-Amerikan literatüründe, içerik itibarıyla bu kavramın muadili olarak "Rule of Law" kavramı kullanılmaktadır. Fransız hukuk literatüründe ise, yakın tarihlere kadar, "hukuk devleti"nin birebir karşılığı olan "etat de droit" kavramına pek rastlanmamakla birlikte, 1990 Tarihli "Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı"nın Fransızca metninde, İngilizce'deki "Rule of Law"ın karşılığı olarak "etat de droit-hukuk devleti" kavramı kullanılmış ve böylece Fransız hukuk literatüründeki bu eksiklik de giderilmiştir. Mithat Sancar, *Devletin Aklı Kaskacında Hukuk Devleti*, I. B., İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 32-33; Karayalçın, s. 127-128; Tomuş, s. 70; Sururi Aktaş, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi*, Liberte Yayınları, Ankara, 2001, s. 138.

¹¹ Sami Selçuk, *Darbeli Demokrasiden Sivil Demokrasi Çağırısı*, Der. Süleyman Doğan, Birey Yayınları, İstanbul, 1999, s. 43-45; *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, s. 540-555; Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 19; Nası Aslan, "Hukukun Üstünlüğü ve İslam Hukuku", *İslami Araştırmalar D*, C. 14, S. 2, Yıl 2001, s. 253.

¹² Zühtü Arslan, "Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı", *Doğu Batı D*, Yıl 4, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-01, s. 77. dn 55; Yayla "hukukun hakimiyeti" ile "hukuk devleti" kavramlarını aynı anlama gelecek şekilde birlikte kullanılmaktadır. *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 30-31; Barry de "hukukun üstünlüğü" kavramını kullandıktan sonra, aynı anlama geldiğini ifade etmek için parantez içinde "hukuk devleti" kavramına yer vermektedir. Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, Çev. Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin, I. B., Liberte Yayınları, Ankara, 2003, s. 56-59.

hip bulunması gerekmektedir (maddi anlamda hukuk devleti)¹³.

3. 2. Hukuk Devleti, Kanun Devleti ya da Kanun Hakimiyeti

Burada, "hukuk devleti" ile "kanun devleti" kavramlarına ilişkin ayrışma kapsamında, bu iki kavram arasındaki farklılık ve ilişkinin belirlenmesi de büyük bir önem arz etmektedir. "Hukuk devleti" kavramı, "kanun devleti", "hukuku olan devlet", kavramlarından farklılık arz etmektedir¹⁴. Diğer bir ifade ile, hukuk devleti, sadece "pozitif hukuku olan devlet" ya da "devletin koyduğu hukuku olan devlet" demek değil, hukukun hakim kılındığı bir devlettir ve siyasi bir ideali veya ilkeyi isimlendirir¹⁵. Tabii olarak, hukuk devleti esasının benimsendiği her ülkede, mutlaka devletin kanunlarla çerçevelenmek suretiyle sınırlandırılması ve pozitif hukuk normlarına sahip olması bir zorunluluktur. Fakat, bu durum hukuk devletinin tek karakteristiği değildir¹⁶.

"Kanun devleti"nde de, pozitif olarak konmuş ve devletin yaptırım gücü ile desteklenmiş kurallar sistemi anlamında bir "hukuk" vardır (pozitif hukuk). Fakat böylesi

bir hukuk, devleti sınırlama yerine sadece mevcut iktidara kanunilik kazandırma amacını taşıyan, hak, hürriyet ve adalet gibi evrensel ideallerle pek ilgisi bulunmayan bir kanunlar bütünü niteliğinde de olabilir¹⁷. Bir ülkede, Anayasa olabilir, kağıt üzerinde anayasanın üstünlüğü ilkesi yürürlükte olabilir, ast kuralın üst kurala aykırı olmayacağı ilkesi benimsenebilir, idarenin tasarrufları bağımsız yargı organlarının denetiminde olabilir. Fakat bütün bunlar, o ülkede maddi anlamda "hukuk devleti"nin varlığı için yeterli değildir¹⁸. Çünkü, çoğu kereler anayasalar da keyfi hükümler içerebilirler, temel hak ve hürriyetleri ihlal edici idari ya da kanuni tasarrufların bizzat kaynağını oluşturabilirler. Böylesi bir kanun devleti esasının benimsendiği bir ülkede, devlet, kendisinin keyfi bir şekilde belirleyeceği gerekçelerin bir sonucu olarak, çok kolayca bir şekilde, kanuni düzenlemeler kılıfı altında bir çok haksız tasarruflarını meşrulaştırmak suretiyle, "kanun yoluyla" her türlü haksızlıkların hamisi bir devlet haline dönüşebilir¹⁹. Böylesi bir devlette gerçekleştirilen tasarrufların hukuki olduğu yönündeki bir iddianın haklılaşması, ancak "hukuk devleti"nin "kanun devleti"ne indirildiği durumlarda söz konusu olabilir. Bir anayasa hükmü, siyasi iktidara dilediği şekilde davranma konusunda sınırsız bir yetki veriyorsa, her ne kadar iktidarın gerçekleştirdiği bütün eylemler biçimsel olarak kanuni olsa bile, tek başına bu kanuniliğin varlığı, gerçekleştirilen eylemlerin hukuk devleti ilkesi ile bağdaştırılabilmesi için yeterli değildir. Mutlak monarşilerde ya da diktatörlüklerde de kanun vardır, ama, bunlara hukuk devleti denemez²⁰.

¹³ Hüseyin Hatemi, "Hukukun Üstünlüğü", *İslami Araştırmalar D*, C. 14, S. 2, Yıl 2001, s. 207-208.

¹⁴ Mustafa Erdoğan, "Hikmet-i Hükümet'ten Hukuk Devletine Yol Var mı?", *Doğu Batı D*, Yıl 4, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-01, s. 53; K. Löw'tün de aynı yöndeki görüşü için bkz. Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 10.

¹⁵ Yavuz Atar, "Türkiye'nin Hukuk Devleti Sorunu: Hukukun Evrensel Üstünlüğüne Karşı Devletin Anayasal Üstünlüğü", Ed. Bekir Berat Özipek, *Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2003, s. 330-331; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 13; Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 133.

¹⁶ Doğan Özlem, "Hukuk Devletini Sosyal Devlet İçinde Düşünmek", *Doğu Batı D*, Yıl 4, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-01, s. 14; Ernst Rudolf Huber, "Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet", Çev. Tuğrul Ansay, Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1988, s. 61-62.

¹⁷ Aslan, s. 257-258; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 62-63.

¹⁸ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 25.

¹⁹ Özlem, s. 14; Huber, s. 61-62.

²⁰ Erdoğan, "Hikmet-i Hükümet'ten Hukuk Devletine Yol Var mı?", s. 53; Hatemi, *Hukukun Üstünlüğü*, s. 207.

Kısaca, nasıl bir insan belli bir mesleğin elbisesini giymekle o mesleğin ehli olamazsa; şekli anlamda hukuk devleti özelliklerinin bir ülkede bulunması da, tek başına, o devleti “hukuk devleti” kılmaya yeterli olamamaktadır. Maddi anlamda hukuk devleti; sadece bir takım şekli ilke ve “değerler dizisi”nden ibaret olarak ele alınamaz. Aksini iddia etmek, resmi olarak hiçbir askeri sıfatı olmayan bir kişinin bir yüzbaşı elbisesini giymesi ile ona gerçekten yüzbaşı imiş gibi muamele etmeye benzer. Hukuk kavramı nasıl kanun kavramını aşarsa, hukuk devleti kavramı da kanun devleti anlayışının üstünde ve ilerisinde yer alır²¹.

Hukuk devleti ilkesi, devletin her türlü işlem ve eylemlerinin hukuk kurallarına bağlılığının sağlanması yoluyla devletin hukuk çerçevesine alınmasını, hukukla bağlanmasını ve yönetimde keyfilik yerine kuralların ve adaletin hakim olmasını ve vatandaşların hukuki güvenlik içinde bulunmasını gerekli kılar. Hukuk devleti ile, hiçbir denetim ve sınırlamayı kabul etmeyen “mutlak güç” kavramları, karşılıklı olarak birbirlerini dışlayan kavramlardır²². Hukuk devleti, kamu gücünün, sadece şekli olarak kanunlarla dizginlenmesini değil, aynı zamanda maddi açıdan bir takım temel değerlere bağlı kılınmasını da gerekli kılar. Hayek’e göre de, hukuk devleti, sadece hukuk ötesi değil, aynı zamanda anayasa ötesi bir siyasi kavramdır. Bu kavram, anayasanın içeriği konusundaki kesin gereklilikleri ifade etmektedir. Dolayısıyla, hukuk devleti, “hukukun ne olması gerektiği hakkında ve kanunların, kendisine uygun olması için, hangi genel niteliklere sahip olması gerektiği hakkında” ilkeler ortaya koyan

bir doktrindir²³. Biçimsel anlamda hukuk devleti, hukukun içerik itibarıyla ne olması gerektiğine ilişkin sorunlarla ilgilenmezken; maddi anlamda hukuk devleti, hukukun içeriği itibarıyla etik değerlere ve insan hakları, adalet gibi kavramlara göre teste tabi tutulmasını öngörmektedir²⁴.

Bütün bu değerlendirmelere rağmen, “hukuk devleti” kavramının, “kanun devleti” kavramından tamamen bağımsız ya da birbirinin karşıtı kavramlar olarak değerlendirilmemesi gerekir. Kanunlar, hukuk devletinin gerçekleşmesinin biçimsel araçlarından birisidir. Deyim yerinde ise, “kanun” ya da “pozitif hukuk” kuralları, kesici bir alet olan “bıçak” gibidirler. Kanunun, “anayasal devlet” ilkesinden uzaklaşmak suretiyle, temel hak ve hürriyetlerin güvence alınmasının ve adaletin gerçekleşmesinin önünde bir set oluşturacak şekilde devletin keyfiliklerinin aracı olarak zararlı bir silaha dönüşmesi ve bu şekilde “devletin hukuku” anlayışının bir zararlı “cihaz” haline gelmesi mümkün olduğu gibi; ondan, adil ve temel hak ve hürriyetleri güvenceleyici hükümleri içeren ve devletin keyfiliklerini dizginleyen “anayasal devletin” yararlı bir “cihaz” olarak yararlanabilmek de mümkündür. Hayek’e göre de, hürriyet ile kanun arasında ayrılmaz bir bağlantı mevcuttur. Bireysel hürriyetler ancak kanun güvencesi altında hayata geçirilebilir. Kanunlar hürriyetlerle çatışma içinde bulunmamalı, onları kısıtlayıcı değil koruyucu ve önünü aralayıcı nitelikte olmalıdır²⁵. Bu anlamda

²¹ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 32; Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 3. B., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105.

²² Arslan, *Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı*, s. 79.

²³ Hayek, *The Political Ideal of the Rule of Law*, National Bank of Egypt, Cairo, 1955, s. 33’den Aktaran, Arslan, *Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı*, s. 79-80.

²⁴ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 19-21; Kaboğlu, *Türkiye’de Hukuk Devletinin Gelişimi*, s. 95; Hayrettin Ökçesiz, “Hukuk Devleti Olgusu”, *Der. Hayrettin Ökçesiz, Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 47; Aktaş, s. 139.

²⁵ Atilla Yayla, *Özgürlük Yolu: Hayek’in Sosyal Teorisi*, 2. B., Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 32-37; Ömer

“kanun devleti”, “hukuk devleti”nin tamamlayıcı bir unsurunu oluşturacaktır. Kanunlar, bu nitelik ve içeriklerden yoksunlaştıkları oranda, hukuk devletinden uzaklaşarak devletin hukuku anlayışına yaklaşılır. Ya da “kanun devleti”, “devletin hukuku”nun bir cihazı haline gelir.

4. Hukuk Devletinin Biçimsel ve Maddi Gereklere ile Dayandığı Temel İlkeler

Siyaset felsefesi ve kamu hukuku düşünür ve bilimlileri, hukuk devletine ulaşılabilmesi için bazı “şekli” yöntem ve ilkelerin varlığını zaruri görmüşlerdir. Doktrinde, hukuk devletinin biçimsel gereklerinin neler olduğu konusunda tam bir mutabakat mevcut değil ise de, ben burada, hem hukuk devletinin varlığı için bulunmasını gerekli gördüğüm biçimsel gereklerin neler olduğuna, hem de bu gereklerin maddi anlamda hukuk devletinin gerçekleşmesine hizmet edebilmesi için varlığı zaruri olan bazı temel ilkelere yer vereceğim. Biçimsel gereklerin, bu ilkeler olmaksızın hukuk devletinin gerçekleşmesinin bir aracı olabilmeleri mümkün değildir. Hukuk devletinin biçimsel gerekleri ile, dayandığı temel evrensel ilkeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Kuvvetler ayrılığı, yargı bağımsızlığı, hakimlerin tarafsızlığı, hakim güvencesi ve tabii hakim ilkesi, idarenin kanuniliği, idarenin her türlü işlem ve eylemlerine karşı bağımsız mahkemelerde dava açma imkanının sağlanması, Anayasa yargısı denetimi, idari eylem ve işlemlerden dolayı kişilere verilen zararın tazmini güvencesi, temel hak ve hürriyetlerin anayasal ve kanuni güvence altına alınması, kanuni yönetim, hukuk önünde eşitlik ilkesi, temel hak ve hürriyetlerin kanunla sınırlandırılması, iyi niyet, ahde vefa, kimsenin sahip olduğu haktan fazlasını devredememesi,

kimsenin kendi davasında hakim olamaması, idari şeffaflık ve idari bilgi ve belgelere ulaşma imkanının sağlanması, devletin faaliyetlerinin önceden hesap edilebilirliği anlamında genel olarak hukuki güvenlik ve öngörülebilirliğin sağlanması, hak arama hürriyetinin benimsenmesi ve bu hürriyeti engelleyici her türlü fiili-hukuki manilerin kaldırılması, suçsuzluk karinesi, suç ve cezaların kanuniliği (kanunsuz suç ve ceza olmaması, sanığın aleyhine olan cezai normların geçmişe yürümezliği), adil yargılanma hakkı, güvenlik hakkı, makul bir süre içinde açık duruşma ve hakkaniyete uygun bir biçimde dinlenilme, kararların kamuya açık bir şekilde verilmesi, hiç kimsenin suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar suçlu sayılamaması, kanuna aykırı olarak elde edilen bulguların delil olarak kullanılamaması, cezai sorumluluğun şahsiliği, genel müsadere yasağı, ceza hukukunda kıyas yasağı, cezai normlarda yürürlük ötesi uygulanmazlık ilkesi, idarenin takdir yetkisinin belirginliği ve sınırlılığı, savunma hakkı, kararların gerekçeli olması, kanunların genel, soyut ve gayri şahsi oluşu, temel hak ve hürriyetleri sınırlayıcı nitelikteki hukuki normların belirginliği, anayasanın üstünlüğünün benimsenmesi, kazanılmış haklara saygı, kamu işlemlerinde “ölçülülük”, “uygunluk”, “gerekliklik”, “yüklenebilirlik” ve “belirlilik” ilkeleri, kısıtlamaların oranlı olması, hakların kötüye kullanılmaması, kusurlu sorumluluk, kesin hükme saygı, zaman aşımı, mücbir sebep, idarenin takdir yetkisinin sınırlılığı, özel kuralın genel kuralı geçersiz kılması, aynı konudaki yeni hükmün eskisine önceliği²⁶.

²⁶ Hukuk devletinin biçimsel gerekleri ile hukukun temel ilkelerine ilişkin geniş bilgi için bkz. Peter Gilles, “Hukuk Devleti İçin Hukuksal Olgular Araştırması -Hukuksal Olgular Araştırmasına Karşı Hukuk Devleti- Alman Bakış Açısından Sempozyum Konusuna İlişkin Düşünceler”, Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuk Devleti*, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 228-229; Hatemi, *Hukuk Devleti Öğre-*

Çaha, “İdeoloji İle Hukuk Arasında Devlet”, *Doğu Batı D*, Yıl 4, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-01, s. 103-105.

Maddi anlamda hukuk devletinin gerçekleşmesi için, hukuk devletinin biçimsel gerekleri ile dayandığı temel ilkeler birbirlerini tamamlayıcı işlevleri yerine getirirler. Hukuk devletinin dayandığı temel ilkeler olmaksızın, sadece biçimsel gereklerin varlığı ile gerçek manada bireylerin hak ve hürriyetlerinin güvencelenmesi, hukuk devletinin asıl ve nihai amacını oluşturan adaletin gerçekleşmesi ve devletin her türlü faaliyetlerinde hukukun hakim kılınmasının sağlanabilmesi kabil değildir.

Bütün bu biçimsel gerekler ve temel ilkeler dikkate alındığında, hukuk devleti kavramı, en geniş anlamda, bütün fertlerin hukuk kurallarına uymasını ve bu kurallar tarafından yönetilmesini, dar anlamda ise, devletin hukuki kurallara uymasını ve bu kurallarca yönetilmesini ifade eder. Geniş anlamda hukuk devleti kavramı kapsamında, kişilerin hukuka bağlılığının sağlanması yoluyla, bireyin hak ve hürriyetleri, sair kişilerin ihlallerine karşı da güvencelenmektedir. Yukarıda belirtilen biçimsel gerekler ile temel ilkeler, aynı zamanda geniş anlamda hukuk devleti-

nin gerçekleşmesine de hizmet ederler. Ancak, bu kavram, siyasi ve hukuki teoride, daha ziyade dar anlamı ile kullanılmaktadır²⁷.

5. Maddi Anlamda Hukuk Devleti.

"Maddi anlamda hukuk devleti", hukukun etik olarak belli bir içeriğe sahip olması, bir takım değerleri bünyesinde barındırması itibarıyla "biçimsel hukuk devleti"nden ayrılır. Yani salt bir takım hukuk kurallarının ya da pozitif hukuk kurallarının varlığı maddi anlamda hukuk devletinin varlığı için yeterli görülmemektedir. Ralf Dreier'in vermiş olduğu hukuk tanımına göre²⁸, burada etik anlamda asgari bir içeriğe sahip olmayan bir pozitif norm hukuk olarak anılamaz. Bu etik anlamda gerekli olan asgari içerik, bizi, devleti sosyal olmaya zorlayan toplumsal ve siyasi gelişmelerin koşutluğunda hukuk devletine biçimselliğin yanında değersel bir içerik kazandıran maddi anlamda hukuk devletine götürmektedir²⁹. Bütün bu temel ilkeler ve biçimsel gerekliliklerin, maddi anlamda hukuk devletinin gerçekleşmesine hizmet edebilmesi için, gerek anayasa ve gerekse ona uygun olarak çıkarılan kanun ve sair normatif hükümlerin, devletin, hak ve hürriyetlere karşı keyfi tasarruflarda bulunmasının önünü aralayacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Hukuk devletinin dış dünyada gerçeklik kazanmasının yolu doğru bir insan hakları anlayı-

tisi, s. 19, 28; Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Devleti ve Yargıcı", *Yeni Türkiye*, Yıl 3, S. 17, Eylül-Ekim 1997, s. 357; Hukuk Devleti Olgusu, s. 45-46; Huber, s. 60-61; Mihhat Sancar, "Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti", *Doğu Batı D*, Yıl 4, S. 13, Kasım-Aralık-Ocak 2000-01, s. 36; A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, Ankara, 1986, s. 153-154; *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 7. B., S Yayınları, Ankara, 1991, s. 69-73; İl Han Özay, *Günışığında Yönetim*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 104-107; Özlem, s. 13-14; Güneş Müftüoğlu, *Sosyal Devlet ve Hukuk Devleti*, 1. B., Saypa Yayınları, Ankara, 1996, s. 339-345; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 75. Hubert Rottleunthner, "Hukuk Sosyolojisi ve Hukuk Devleti", Der. Hayrettin Ökçesiz, *Hukuksal Olgular Araştırması ve Hukuk Devleti-3*, Alkım Yayınları, İstanbul, 1996, s. 51; Necmi Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1993, s. 18-24; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 110; Aktaş, s. 139; Kaboğlu, *Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi*, s. 96; Atar, s. 334 vd; Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 2. B., Yetkin Yayınları, Ankara, 1989, s. 95-97; BARRY, s. 56-58; Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 141-149.

²⁷ Arslan, *Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı*, s. 77.

²⁸ "Hukuk, devlet olarak örgütlenmiş ya da devletler arası normlar sisteminin ana yapısına ait normların tamamıdır. Ancak bu sistem genellikle sosyal etkili olmalı ve asgari bir etik meşruluk ya da meşru görülebilme yeteneği taşımalıdır. Hukuk ayrıca bu anayasaya göre konmuş normların da bütünüdür. Ancak bunların da asgari bir sosyal etkililiğinin ya da sosyal etkililik şansının bulunması ve asgari bir etik meşruluk ya da meşru görülebilme yeteneğini taşıması gereklidir". Ralf Dreier, *Recht - Staat - Vernunft. Studien zur Rechtslehre 2*, Frankfurt, M 1991, s. 116'dan aktaran, Ökçesiz, *Hukuk Devleti ve Yargıcı*, s. 353.

²⁹ Ökçesiz, *Hukuk Devleti ve Yargıcı*, s. 358.

şına dayanmasından geçer³⁰. Hukuk, hürriyetler önünde engel değil, onların zaruri şartlarıdır. Hukuk devletinde hakim olması gereken hukuk, vatandaşlar için hukuk güvenliği sağlayan ve evrensel değerlerle uyumlu olan hukuktur. Evrensel anlamda hukuk, uygar ve barışçı bir toplumsal varoluşun bir temeli olan eşitlik, adalet ve insan haklarına dayanan bir normlar sistemini ifade eder³¹.

6. Hukuk Devleti-Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelenmesi.

Hukuk devleti, normlar hiyerarşisi, kuvvetler ayrılığı yargı bağımsızlığı vb. biçimsel gerekçelere ilave olarak, onların da ötesinde, kaynağını liberalizmin oluşturduğu bir değerler bütünüdür. Hukuk devleti, devletin rolüne ilişkin olarak, belli bir hürriyet ve demokrasi anlayışına dayanmaktadır³². Hukuk devletinde hakim kılınması gereken hukuk, herhangi bir hukuk değil, insan hak ve hürriyetlerini tanıyan, vatandaşlar için hukuki güvenlik sağlayan, adil ve evrensel standartlara uygun olan hukuktur³³. Dolayısıyla bu esasları içermeyen bir pozitif hukukun varlığı hukuk devletinin varlığı için yeterli değildir. Bu vesileyle, temel hak ve hürriyetler diye ifade edilen "hürriyetler demeti"nin, en üst pozitif hukuk normu olan anayasal normlarla, bu üst norma uygun olarak çıkarılan hukuk metinlerince tanınması, düzenlenmesi ve güvence altına alınması hukuk devletinin temel gereğidir. Hukuk devleti, birey ve devlet arasında belli bir ilişkiler anlayışını gerekli kılar. Bireylere hukuk güvenliğinin sağlanması, ancak hukuk devleti ilkesinin benimsenmesi ile gerçekleşir. Hukuk devleti, toplumsal ve siyasi örgütlenmede bireyin üstünlüğü fikrine

dayanır. Hukuk devleti anlayışı, amacı hürriyetleri sağlamak ve güvencelemek olan devleti aracı duruma getirir ve hukuku da öznelleştirir. Kısaca, hukuk devletini, "insan hakları devleti" şeklinde de ifade etmemiz mümkündür³⁴. Dolayısıyla, hukuk devletinin hem biçimsel gereklerinin ve hem de dayandığı temel ilkelerin bütünlük içinde sahip olduğu en temel ve esaslı amaçlarından birisini de, temel hak ve hürriyetlerin devletin üstün gücü karşısında güvenceye kavuşturulması, yönetim yetkisinin kötüye kullanımının bu hak ve hürriyetler açısından yarattığı tehlikeleri asgariye indirmek için, istikrarsız, belirgin olmayan ve geçmişe dönük uygulanan kuralların sebep olduğu kişisel hürriyet ve hayriyet ihlallerinin engellenmesi oluşturmaktadır³⁵. Kısaca, hak ve hürriyetlerin güvencelenmesi esası maddi anlamda hukuk devletinin varlığının zaruri bir gereğini oluşturmaktadır. Bir ülkede, hukuk normlarının temel hak ve hürriyetlerin güvencelenmesi açısından etik anlamda belli bir asgari içeriğe sahip olmaması, o devleti maddi anlamda hukuk devleti anlayışından uzaklaştıracaktır. Bu asgari içerik, hukuk devletinin sair gereklerinin işlevselliği açısından da önem arz etmektedir. Çünkü, bir ülkede kanunlar, temel hak ve hürriyetleri özü itibariyle zedeleyici bir takım normları içeriyorsa, anayasal metin de bu tür kanuni ihlallere meşruiyet zemini oluşturuyorsa, bu konuda tabiri caiz ise hakimlerin eli kolu bağlı ise, artık yargı bağımsızlığı, kanunların genel ve soyut olması, kuvvetler ayrılığı, devletin her türlü tasarruflarına karşı yargısal denetim yolunun açık olması vb. ilke ve kurumların varlığı, tek başına, hak ve hürriyetler açısından yeterli bir güvence oluşturamayacaktır. Kanuni metinlerin bizzat kendisi, hukuk devletinin zedelenmesi ya da ondan tamamen uzaklaşılması sonucunu doğu-

³⁰ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 35-36.

³¹ Aslan, s. 257-258; Erdoğan, "Hikmet-i Hükümet"ten Hukuk Devletine Yol Var mı?, s. 53.

³² Kaboğlu, Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi, s. 95.

³³ Atar, s. 333.

³⁴ Kaboğlu, Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi, s. 95.

³⁵ Atar, s. 331.

ran hak ve hürriyetlere ilişkin ihlallerin meşruiyet zeminini oluşturacaktır. Bu tür hukuk metinlerinin cari oldu ülkelerde, olsa olsa maddi anlamda hukuk devletinden yoksun bir kanun devletinin varlığından bahsedilebilir. Buradaki kanun devleti, hukuk devletini bütünleyeni değil, devletin hukuku anlayışının bütünleyeni haline gelecektir.

Bir hukuk devletinde, asıl olan devletin bireylerin hak ve hürriyetlerinin korunması ve güvencelenmesi adına sınırlandırılması esası benimsendiği için, burada, birey-toplum-devlet sıralamasında değer itibarıyla hangisinin öncelikli olduğu sorunu gündeme gelmektedir. Liberal anayasal demokrasilerde, birey toplum içinde ilk değer, hatta toplumsal örgütlenmenin erekliliği olarak düşünüldüğünden, bireysel inisiyatif ve tercihlere saygı göstermek esastır. Bireyin gelişimi için toplum gerekli, ama ikinci derecede ve "araçsal"dır. Hürriyetler hukuku bağlamında, liberalizm, bireycilik ile özdeşleşir; birey hakların sahibidir; değerler sıralaması, birey-toplum-devlet şeklindedir³⁶. Dolayısıyla, demokratik bir hukuk devletinde, birey, devlet ve toplum içinde amaçsal bir değere sahip olduğuna göre, devlet, kolaylıklı bir şekilde, devlet ve toplumu koruma adına, hak ve hürriyetleri özü itibarıyla zedeleyici hukuki düzenleme ve uygulamalara yönelemez.

7. Hukuk Devletinin Nihai

Amaçlarından Birisi: Adalet.

Hak ve adalet konusu geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanoğlunun zihnini en çok meşgul eden meselelerden birisidir. Dinler ve çeşitli kutsal kitaplar adaletten bahsettikleri ve insanları adil olmaya çağırdıkları gibi, çeşitli düşünce ve felsefeler de, adaletin ne olduğu konusunda çeşitli fikirler geliştirmiş-

lerdir. Adalet, hukuki bir kavram olmanın yanında, dini, ilmi, felsefi, ekonomik, toplumsal, ahlaki boyutları da olan, devletin ya da yöneticilerinin davranışları yanında, bireylerin diğer insanlara, canlılara, tabiata ve çevreye karşı davranışlarını da içeren, kapsayıcı ve kuşatıcı nitelikte çok boyutlu bir kavramdır³⁷. Burada, bu kavramın geniş kapsamlı anlamı ile, ne olduğuna ilişkin geniş felsefi tartışmalara girmeyeceğim. Kısaca bu kavramın, nihai bir amaç olarak hukuk devleti ile olan ilişkisi ile, bu ilişki kapsamında sahip olduğu anlam ve değere değineceğim.

Adalet, genel anlamda, zulmetmemek, dürüst ve gerektiği gibi davranmak, davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, herkese hakkını teslim etmek, layık olduğu muameleyi yapmak, haksızlıkları bertaraf etmek şeklinde tanımlanabilir³⁸. Adaletin iki yönü bulunmaktadır. Birincisi, her hak sahibine hakkının verilmesi, ikincisi de, haksızlıkların cezalandırılmasıdır³⁹. Adaletin gerçekleşmesi ile, hakların tevziinde ve ihlallerin tecziyesinde belli bir dengenin sağlanması amaçlanır. Adaletin sağlanması kapsamında, kişiler arasında gerçekleştirilen ayırım ve ayrıcalıklı kılma şeklindeki kayırma ve yoksun kılınmalar bertaraf edilmeye çalışılır. Burada ölçü dengenin sağlanmasıdır. Dengenin sağlanmadığı durumlarda hak ve adaletten bahsetmeye imkan yoktur. Bunun için hak ve adaletin sembolü terazidir. Sembolik anlamdaki bu terazinin, hakların tevziinde ve ihlallerin cezalandırılmasında dengenin sağlanması konusunda çok hassas olması gerekir. Bir ülkede, birileri ayrıcalıklı bir şekilde

³⁶ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 139.

³⁷ Şükrü Karatepe, "İnsan Haklarının İlahi Temelleri", Der. Türk Diyanet Vakfı, *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları*, 1. B., Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, 113.

³⁸ Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Genişletilmiş 4. B. Yetkin Yayınları, Ankara, 1992, s. 24-25.

³⁹ *Yeni Ansiklopedi*, C. 1, Timaş Yayınları, İstanbul, 1991, s. 38-39.

haklardan fazlası ile yararlandırılıyor, birileri de sebepsiz yere bazı haklardan yoksun kılınyorsa, bazılarının yaptığı haksızlıklar cezasız kalıyor, haksızlıklar yapanın yanında kâr kalıyorsa ya da cezalandırmada ve hürriyetlerin kısıtlanmasında aşırıya gidiliyorsa (oransızlık), artık bu durumda hakların tevziinde ve ihlallerin tecziyesinde adil ve hassas bir dengenin oluşumundan bahsedilebilmesi kabil değildir. Ya da diğer bir ifade ile, bu dengenin oluşumunda terazi yeterli hassasiyetten yoksun ya da birileri aleyhine bozuk demektir.

Hukuk devleti, onun maddi özünü oluşturan hak ve hürriyetler ile adalet kavramları, derin ve yakın ilişki içinde, birbirlerini bütünleyen, birbirisiz gerçekleşmesi kabil olmayan kavramlardır. Hukuk, toplumda adalet değerine yönelmiş bir gerçekliktir. Birey hak ve hürriyetlerini esas alan normatif hükümler ve bunların uygulanması ile ulaşılmak istenen nihai amaçlarından en önemli olanı adaletin gerçekleşmesidir⁴⁰. Hukukun nihai amacı olan adalet, sair amaçlara nazaran daha üstün bir konuma sahip bulunmaktadır. Hukuk devleti, adaleti gerçekleştirebilen devlettir. Adaletin olmadığı bir yerde maddi anlamda hukuk devletinin varlığından bahsedilemez. Bu iki kavram arasındaki yakın ilişki sebebiyle hukuk devletinin diğer bir ifade şekli de “adalet devleti”dir⁴¹. Hukuk

devletinin biçimsel gerekleri ile dayandığı temel ilkeler, bu amaca ulaşılabilme için uygun görülen ve önerilen araçlardır. Adalet devleti olmayan bir devlet, hukuk devleti değil, olsa olsa hukuk devleti elbisesine bürünmüş ve devletin hukuku anlayışının bir bütününi olan “kanun devleti” olabilir.

Hukuki muamele alanındaki adalet kavramı, “insan hakları” öğretisi ile yakından alakalıdır. Adaletin gerçekleştirilmesi, her şeyden önce, dil, din, cins, ırk, renk, siyasi düşünce, felsefi inanç ayrımı yapılmaksızın her insana, istisnasız ve eşit olarak insan haklarının sağlanması ile mümkündür. Hukuk devletinin ilk ödevi; devletten de önce bireyin haiz olduğu insanlık değerini tanımak, korumak ve güvenceye bağlayıp geliştirmektir⁴².

Hukuk devletinin maddi özünü oluşturan hak ve hürriyetlerin gerçek anlamda varlığından ve güvencelenmesinden bahsedilebilmesi ve netice itibariyle adaletin gerçekleşebilmesi için, adil bir hukuk düzeninin oluşturulması gerekmektedir⁴³. Başta anayasa olmak üzere, bütün hukuk normlarının, adil davranış kurallarına uygun olması gerekmektedir. Burada, “hukuk normlarının adil olması” esasını da, maddi anlamda hukuk devletinin zaruri gereklerinden birisi olarak değerlendirmek gerektiğini düşünüyorum. Yani maddi anlamda hukuk devletinde mevcut olan hukuk normlarının, etik anlamda aynı zamanda adil olması, adaletin dağıtılmasına, her bir hakkın hak sahibine verilebilmesine de elverişli olması gerekir. Adalet, ancak kanunların adil hukuka, başta devlet olmak üzere herkesin kanunlara uymasıyla gerçekleşir⁴⁴. Hak ve hürriyetlerin tanınıp güvencelenmediği, bun-

⁴⁰ Bastiat, “Hukukun amacının adaletin hükümranlığını sağlamak” ifadesine katılmamaktadır. O’na göre, “hukukun amacı adaletsizliğin hükümran olmasını önlemektir” ifadesini kullanmak gerekir. Kendiliğinden var olan, adalet değil adaletsizliktir. Adalet, ancak adaletsizlik yoksa gerçekleşebilir”. Féderic Bastiat, *Hukuk*, Ter. Yıldırım Arslan, Liberte Yayınları, Ankara, 2003, s. 22-23.

⁴¹ Hüseyin Hatemi, “İslam’da İnsan Hakkı ve Adalet Kavramı”, Der. Türk Diyanet Vakfı, *Doğu’da ve Batı’da İnsan Hakları*, 1. B., Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 13; Adalet devleti, 19. yüzyılda Alman hukuk çevrelerinde ortaya çıkan kavramla “hukuk devleti” demektir. Creifelds Sözlüğü’nde de, “maddi anlamda hukuk devleti”nin “adalet devleti” (Gerechtigkeitsstaat) olduğu belirtilir. Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 23, 28.

⁴² Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 28, 29, 35-36, 49, 50; İoanna Kuçuradi, “Adalet Kavramı”, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Alkım Yayınları, İstanbul, 1997, s. 327.

⁴³ Karatepe, s. 113.

⁴⁴ Selçuk, *Özlenen Demokratik Türkiye*, s. 112.

lara ilişkin tecavüzlere mani olucu hukuki mekanizmaların mevcut olmadığı ya da yetersiz kaldığı, bir takım hak tecavüzünün yaptırımsız kaldığı bir ülkede, fiili olarak adaletin gerçekleşmesinden ve maddi anlamda hukuk devletinin varlığından bahsedebilmek zordur. Dolayısıyla hukuk devletinin maddi içeriğini oluşturan normların aynı zamanda adil olması, hukuk devletinin zaruri gereklerinden birisini oluşturmaktadır.

Herkese düşen şeyin ne olduğu kanunlarla belirlenir. “Kanuni adalet”, kanunlarca uygun olan davranış ve tutum biçimini ifade eder. Kanunlara uygun tüm davranış ve ilişki biçimleri, bu arada kanun koyma ve mahkeme kararları gibi hukuki işlemler, dayandıkları hukuk kurallarına aykırı düşmedikleri ölçüde, bu anlamda (kanuni adalet) adildirler⁴⁵. Yalnız, kanuna uygun olan, kanunlarca belirlenmiş olan her davranış ve ilişki biçiminin saltlıkla adil olduğu söylenemez. Kanunun üstünde, onların da uymak zorunda olduğu adalet karşımıza çıkar. Bu, tüm hukuk sistemine hakim olan, objektif ve salt bir değer niteliğindeki adalettir. İşte hukuk devletinin varlık nedeninin gerçekleşmesinin nihai amacını oluşturan adalet bu adalettir⁴⁶.

Hukuk devletinin asıl amacı, adil olan hukuk kurallarının metinde kalmaması, bunların, devletin bütün faaliyetlerine hakim kılınmasıdır. Bir kanun ya da anayasa çok mükemmel olabilir, ama, bu kurallar uygulanmıyorsa, devletin faaliyetlerine hakim kılınmıyorsa, artık orada hukuk devletinin varlığından bahsedilemez⁴⁷. Anayasanın üstünlüğü ilkesinin, hukukun hakim kılınması ve adaletin tahakkukuna hizmet edebilmesi için, ideal bir anayasayla birlikte onun iyi yorumlanıp uygulanması da gerekir. Hukuk devleti

ve hukukun hakim kılınması kavramları ile, daha çok hukukun adil olarak uygulanması kastedilmektedir⁴⁸.

8. Hukuk Devleti-Demokrasi Bütünlüğü ya da Anayasal Demokrasi.

Hukuk devleti ile ilişkili olan ve onunla bütünleşen ya da tamamlayan kavramlardan birisi de “demokrasi”dir. Fakat, burada demokrasi kavramının nitelik ve sıfatları itibarıyla belirginleştirilmesi gerekmektedir. Çünkü, çağımızda, klasik-liberal (burjuva) demokrasi yanında, çeşitli ve birbirlerinden büyük oranda farklılıklar arzeden çok sayıda demokrasi telakkileri de mevcuttur. Yapı, amaç ve işlevleri itibarıyla çok farklılık arz eden bir çok siyasi rejimin kanuni tanımlarında demokrasi kavramına yer verildiğine sıklıkla şahit olmaktayız⁴⁹. Sadece bir kaç rejim de-

⁴⁸ *Ibid.*, s. 23, 211, 212.

⁴⁹ Doğrudan demokrasi, Atina demokrasisi, Klasik demokrasi, burjuva demokrasisi, devrimci demokrasi, Yarı doğrudan demokrasi, Temsili demokrasi, Sosyal demokrasi, Marksist demokrasi, Ekonomik demokrasi, Endüstriyel demokrasi, Siyasal demokrasi, Çoğulcu demokrasi, Çoğunlukçu demokrasi, Oybirliği demokrasisi, Halkçı demokrasi, Halksız demokrasi, militan demokrasi, Özgürlükçü demokrasi, sınırsız-mutlak demokrasi, Parlamenter demokrasi, Katılımcı demokrasi, Batı demokrasisi, Plebisitçi demokrasi, Korporatist demokrasi, Koalisyonel demokrasi (consociational democracy), Liberal demokrasi, Proleterya demokrasisi, Tele-demokrasi vs. Coşkun Can Aktan, “21. Yüzyıl ve Anayasal Demokrasi” www.canaktan.org/politika; Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Genişletilmiş ve Yenilenmiş 3. B., BDS Yayınları, İstanbul, 1994, s. 272; Entellektüellerin bir çoğu, demokrasiyi anlamını kaybedecek ölçüde genelleştirmişlerdi. Bunlardan biri olan Kanada'lı neo-Marksist yazar C. B. Macpherson, Demokrasinin Gerçek Dünyası adlı eserinde, demokrasinin Batı-liberal demokrasisiyle aynılaştırılmasının doğru olmadığını, Sovyetler Birliği ve peyklerinde hüküm süren illiberal sistemlerle, Asya ve Afrika'nın az gelişmiş ülkelerinde egemen illiberal sistemlerin de demokrasi adını almaya tarihi haklarının olduğunu yazmaktaydı. Başka bir deyişle, Macpherson, liberal olmayan demokrasilerin de bulunduğu inanmaktaydı. C. B. Macpherson, *Demokrasinin Gerçek Dünyası*, Çev. Levent Köker, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984; Yayla, *Siyaset Teorisi*

⁴⁵ Aral, Hukuki Değer Olarak Adalet, s. 330.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 330.

⁴⁷ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 28-29

mokratik olmadıklarını açıkça ifade etmektedir. İşte bu vesileyle, demokrasi kavramı kendi başına pek bir anlam taşımaz, değişik model ve aranırları birbirinden ayırt etmede yeterli berraklığı sağlamaz⁵⁰.

Hukuk devleti ile barışık demokrasi, yönetsel olarak "çoğunluk yönetimi" esasını benimseyen, "liberal demokrasi" ya da "anayasal demokrasi" diye adlandırabileceğimiz demokrasidir. Burada çoğunluğun yönetiminin benimsenmesinde anahtar konu, çoğunluğun yetkilerinin sınırlı olup olmadığı meselesidir. Yani, belli bir egemen kesim, çoğunluk adına aldığı kararlarla azınlık kesimleri, birtakım haklarından yoksun kılabilir mi? Sorusunun cevabı, çoğunluk yönetimi esasını benimseyen demokratik rejim ile hukuk devleti esasının ne derece örtüşüp örtüşmediğinin belirlenmesi konusuna açıklık getirecektir.

Bir demokraside çeşitli düzeylerde kamu politikaları çoğunluk kararına göre belirlenir. Modern demokratik devlet uygulamalarında, devletin faaliyet ve yetki alanı alabildiğine genişlemiştir. Ayrıca bu yetkilerin önemli bir kesimini de takdiri nitelikte olan yetkiler oluşturmaktadır. Bunun başlıca sebebi, "sınırsız demokrasi" anlayışıdır. Bu anlayışta, çoğunluğun yetkisinin sınırsız olarak anlaşılması gerektiği düşünülmektedir. Mutlak

ne Giriş, s. 20. Bazı yazarlar da, aslında demokrasinin, sosyalizmin pratiğinden başka bir şey olmadığını iddia ediyordu. Frank Cunningham, *Democratic Theory and Socialism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987; Atilla Yayla, "İslam Laiklik ve Demokrasi", *Yeni Türkiye*, Yıl 3, S. 17, Eylül-Ekim 1997, s. 141-142; *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 20.

⁵⁰ Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, s. 272; "Bugün için demokrasi kavramı tamamen boş bir anlam ihtiva etmektedir. 'Anayasal' kelimesi, 'demokrasi' kelimesinin bir öneki olarak kullanılmalıdır. Demokrasinin temel ilkelere birisi olan bireysel özgürlük, ancak devletin faaliyet alanı ve çerçevesinin anayasal normlarla sınırlandırılması halinde bir anlam ihtiva edebilir". James M. Buchanan'ın bu sözünü aktaran: Akran, 21. Yüzyıl ve Anayasal Demokrasi, www.canaktan.org/politika.

ya da sınırsız demokrasi diye de ifade edilen bu anlayış, bireysel-özel alanlarla sivil toplum alanının git gide daralması sonucunu doğurma potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır⁵¹. Şayet bir demokratik rejimde, çoğunluğun hükümranlığı esas ise, çoğunluk azınlığı sahip olduğu bazı haklardan mahrum kılabilirse, o demokrasinin hukuk devleti ile barışık olabilmesi kabil değildir. Bu rejime, belki çoğunlukçu demokrasi denilirse de, liberal ya da hukukla bağlı çoğunlukçu demokrasi demeye imkan yoktur⁵².

Hukuk devleti ile barışık olan "liberal demokrasi" ya da "anayasal demokrasi"nin birinci temel özelliği, iktidarın sınırlı olmasıdır. Anayasal devlet ve hukuk devleti kavramlarının ortaya çıkışının temel nedenini iktidarın sınırlandırılması zorunluluğu oluşturmaktadır. Çünkü, "kutsallık" ve "hikmet-i hükümet" zırhını kuşanan devlet, kolayca keyfiliğe ve ceberutluğa yönelebilir. Ceberut devlet ise, insanın şahsiyet ve haysiyeti ile bütünleşen hak ve hürriyetleri tahribe yönelerek -Konfüçyüs'ün ifadesiyle- yırtıcı kaplanlardan daha tehlikeli olabilir⁵³. Tarih

⁵¹ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 65.

⁵² Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 13-14, 23, 24; Burhan Kuzu, "Hukuk Devleti ve Hukuk Zihniyeti", *Akademik Araştırmalar D.*, Yıl 3, S. 11, Kasım-2001-Ocak 2002, s. 18; Mete Tunçay'ın görüşü için bkz. *Demokratik Hukuk Devleti*, Abant Platformu, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 14.

⁵³ "Konfüçyüs, Thai Dağının eteklerinde gezinirken ağlayan bir kadın görür. Öğrencilerinden biri (Tze-Lu) kadına neden ağladığını sorar.

Kadın: çok acı çekiyorum. bu çevrede bir kaplan var. Önce kaynatamı parçalayıp yedi. Sonra kocamı, şimdi de oğlumı öldürdü, der.

Konfüçyüs söze karışır ve: Öyleyse niçin bir başka yere gitmiyorsun? diye sorar.

Kadın şu ilginç yanıtı verir: Çünkü, burada insanlara baskı yapan bir devlet yok.

O zaman bilge Konfüçyüs öğrencilerine şunları söyler: Kadıncağzı haklı, çocuklarım. Baskı yapan devlet kaplanlardan daha korkunçtur. Bunu hiç unutmayınız". Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, s. 13-14.

Konfüçyüs'ü haklı çıkarmak için uğraşan devlet adamları ile doludur⁵⁴. Lord Acton'un, "güç yozlaştırmaya eğilimlidir, mutlak güç ise mutlak olarak yozlaştırır" şeklindeki sözünü de doğrulayan bu tarihi tecrübe, iktidarın etkili araçlarla sınırlandırılması gerektiğine işaret etmektedirler⁵⁵. Devlet, kendi bekasını sağlamak adına kendisine ayak bağı oluşturduğunu düşündüğü hukuk ve insan hakları gibi meşruiyetin normatif kaynaklarını hiçe sayamaz. Böylesi bir anlayış hukuk devletinin değil, olsa olsa ancak devletin hukuku anlayışının bir tezahürünü oluşturur⁵⁶.

Demokratik siyasi sistemde meşruiyetin kaynağı, "ulusal irade"dir. İktidarın yetki alanının sınırlarının tayin ve tespit edilmesi, temel hak ve hürriyetlerin düzenlenmesi ve sınırlarının belirlenmesi gibi konulara ilişkin hukuk kurallarının konması konusunda yetkili organ, ulusal iradenin somutlaştığı kurum olan parlamentodur. Hukuk devleti ilkesi, siyasi otoritenin sınırlandırılarak, azınlıkta kalanların hak ve hürriyetlerinin korunmasını da amaçlar. Böyle olunca da, hukuk devletinde, meşruiyetin kaynağı olarak, karşımıza çoğunluğun tercihi anlamında salt "ulusal irade"ye paralel olarak, onunla birlikte "insan hakları" şeklinde yeni bir meşruiyet kaynağı ortaya çıkmaktadır. Bu yeni meşruiyet kaynağı ile "sınırsız demokrasi" yerini, temel haklarla "sınırlı demokrasi" anlayışına bırakmaktadır⁵⁷. Dolayısıyla, her ne

kadar, demokratik rejimler, yöntemsel olarak çoğunluğun yönetimi esasına dayalı ise de, bu çoğunluk yönetimi, azınlığın hakları ile sınırlı bir çoğunluk yönetimidir. Çoğunluk nicelik olarak ne kadar büyük olursa olsun, yetkileri sınırlıdır. Dolayısıyla, demokratik çoğunluğun, hak ve hürriyetlere ilişkin hukuk devleti güvencelerini ortadan kaldırmaya hakkı yoktur⁵⁸. Liberal eğilim temsilcilerine göre, demokrasinin meşruiyeti, onun, halk iradesine dayanmasından ziyade, farklı görüş, kanaat ve eğilimlerin barış içinde bir arada beraber yaşamalarına imkan sağlayan bir siyasi yönetim biçimi olmasından ve siyasi yönetimlerin barışçıl yöntemlerle değiştirilmesine izin vermesinden kaynaklanır⁵⁹. Artık günümüz çağdaş liberal demokrasi tanımlarında, vurgular halk iradesinden insan haklarına ve azınlık haklarının korunmasına doğru kayma eğilimi göstermektedir.

Devletin hukukla sınırlandırılması esasına "anayasacılık" ya da "anayasal devlet" de diyebiliriz. Anayasacılık yaklaşımı keyfi yönetimin zıddıdır. Bu anlayışın temel hedefi, siyasi yönetimin hukuki kurallarla kayıtlanmasıdır. Diğer bir ifade ile, anayasacılık, liberalizmin işlevsel hale getirilmesi, yani sınırlı devlet ilkesinin hayata geçirilmesidir. Liberalizmin, siyasi yönetimin sınırlı olması ve kurallarla bağlanması hedefini hayata aktaran araçlardan birisi ve belki de en önemli olanı "anayasacılık"tır. Tarihi gelişim içinde, demokrasi ile anayasacılık arasındaki bu vazgeçilmez birliktelik sebebiyle, liberal demokrasiye "anayasal demokrasi" de denilmektedir⁶⁰. Anayasa yapmanın amacı devleti sınırlamak, yönetenlerin hukuka ve kurallara uymasını temin etmektir. Hukuk devleti, zo-

⁵⁴ Konfüçyüs vakasından yaklaşık 2000 sene sonra 14. Louis "Devlet, işte bu benim" der ve ekler: "Tek Kral, tek kanun, tek inanç". Tevrat'taki canavar Léviathan devlet olup çıkmıştır. Bu, "Tek Kral, tek kanun, tek inanç" sloganı yüzyılımızın ilk yarısında milyonlarca cana mal olmuştur. Birey yine yapayalnızdır. Baskı tekniği Konfüçyüs'ün kaplanlarına rahmet okutmuş, yüksek fırınlara/sabun makinelerine dönüşmüştür. *İbid.*, s. 14.

⁵⁵ Arslan, Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı, s. 84-85.

⁵⁶ *İbid.*, s. 74-75.

⁵⁷ *İbid.*, s. 81-82; Çaha, s. 105-106.

⁵⁸ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, s. 330-331; Erdoğan, Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye, www.liberal-dt.org.tr/guncel.

⁵⁹ Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 43.

⁶⁰ *İbid.*, s. 131; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 75-77.

runlu olarak “anayasal devlet”tir. Dolayısıyla “anayasal devlet” ile “hukuk devleti”nin amacı temelde aynıdır⁶¹. Dolayısıyla, “anayasa” denmeyi hak eden bir hukuki belgenin temel amacı, devleti, insan haklarıyla ve evrensel hukuk ilkeleriyle kayıtlamaktır⁶². “Anayasal demokrasi”, “anayasal devlet”le “demokratik devlet”in bir sentezidir. Bu kavram, “mutlak ya da sınırsız demokrasi”den “anayasal demokrasi”ye geçişi ifade eder⁶³. Kısaca, Anayasal demokrasiyi, temel hak ve hürriyetleri garanti etmek üzere, devlet iktidarının kapsam ve kullanımının anayasa ve anayasacılığın klasik teknikleriyle sınırlandırılması şeklinde özetleyebiliriz⁶⁴.

Hukuk devleti anlayışı, devletin sınırlı olduğu noktasında odaklandığı için, bununla tabii olarak, devletin her türlü keyfiliklerinin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Buradaki “keyfilik” kavramı, “hukuk devleti”ni, “devletin hukuku” anlayışından ayıran anahtar kavramdır. Hukuk devleti, “genellik”, “ön-görülebilirlik” ve “adalet”i sağlayarak, keyfilik yok etmeyi amaçlayan bir ilkedir⁶⁵. Hayek’e göre de, hukuk devleti, devletin faaliyet ve eylemlerinde önceden açıkça ilan edilmiş bir takım kurallara göre hareket ettiği bir devlettir. Devletin bağlı olduğu bu kurallar, devletin önceden nasıl hareket edeceğini vatandaşlarına gösterme imkanına sahip olma-

lıdır⁶⁶. Bireyin hak ve hürriyetlerini kısıtlama konusunda resmi makamlara takdir yetkisinin verilmesi durumunda, bu yetkinin her türlü keyfilik bertaraf edecek şekilde kapsamının, amacının ve sınırının belirgin olması gerekmektedir⁶⁷. Takdir yetkisinin aşırı kullanılmasına imkan veren belirginlikten uzak her bir kavram, keyfi uygulamaların kaynağı olabileceği gibi, bu belirsizlik ortamında birey ve gruplarının en tabii tutum ve davranışları bile sakıncalı görülebilecektir⁶⁸. Buradaki keyfilik kanun dışı keyfiliklerle sınırlı olarak anlaşılması gerekir. Yani, bazen keyfilik kaynağını kanunun bizzat kendisi de oluşturabilir. Buna göre, kanun ile kendisine verilen bir yetki, kanuni olarak belki illegal olmayabilir, fakat bu keyfilik yoluyla temel hak ve hürriyetlerin zedelenmesini hukuk devleti esasıyla bağdaştırabilmek kabül değildir. Aksi durum, hukuk devletinin “kanun devleti”ne indirgenmesi olgusunu ortaya çıkaracaktır⁶⁹.

Anayasal demokrasinin bir başka ifadesi, “demokratik hukuk devleti” ya da “hukuk yoluyla demokrasi”dir. Hukuk yoluyla demokrasinin kurulmasında anayasa yargısının özel bir önemi ve belirleyici bir yeri vardır. Hukuk yoluyla demokrasinin kurulması, hukukleşme sürecinin sonucu ise, hukukleşmenin bir görünümü de anayasa yargısıdır. Anayasa yargısı, hem “bireyin hak ve hürriyetleri”nin hem de hukuk devletinin güven-

⁶¹ Arslan, s. 256-257; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 21; Carl J. Friedrich, *Sınırlı Devlet*, Çev. Mehmet Turhan, I. B., Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999, s. 29.

⁶² Erdoğan, *Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye*, www.liberal-dt.org.tr/guncel.

⁶³ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 76; Bakır Çağlar, “Hukukla Kavranan Demokrasi Ya da ‘Anayasal Demokrasi’”, *Anayasa Yargısı*, C. 10, AYM Yayınları, Ankara, 1993, s. 242, 247, 258.

⁶⁴ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye*, www.liberal-dt.org.tr/guncel.

⁶⁵ Arslan, *Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı*, s. 77-78.

⁶⁶ Friedrich August von Hayek, *Kölelik Yolu*, Çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldırım Arsan, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 1995, s. 76; Aktaş, 139; Tanel Demirel, “Hayek’in Düşüncesinde Hukuk Devleti Kavramı”, *Liberal Düşünce D.*, S. 5, Kış-1997, s. 112.

⁶⁷ Reyhan Sunay, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2001, s. 125-126.

⁶⁸ *İbid.*, s. 126-127.

⁶⁹ Arslan, *Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı*, s. 78-79.

cesi ve varlık nedenidir⁷⁰. Anayasa yargısının, temel hak ve hürriyetler için güvence oluşturma işlevini yerine getirebilmesi için, Anayasanın, Anayasa Mahkemesi (AYM)'nin güvence oluşturmasının zeminini oluşturucu hükümleri içermesi gerektiği gibi, Mahkemenin de, yorumlarını temel hak ve hürriyetlerin korunması eğilimini yansıtan "hak ve hürriyet"⁷¹ eksenli bir yorum esasını benimsemesi gerekir. AYM'nin temel hak ve hürriyetleri esas alan "hak ve hürriyet" eksenli bir yaklaşımı benimsemesi, Mahkemenin meşruiyetini de güçlendirecektir. Çünkü AYM'nin asıl varlık sebebi ve işlevi, siyasi iktidar karşısında bireyin hak ve hürriyetlerini korumaktır⁷². Bununla birlikte, Anayasa yargısının ve dolayısıyla anayasa hakiminin bu konudaki aktif rolünün aynı zamanda bazı risk ve tehlikeleri de bünyesinde barındırdığını belirtmek gerekir. Bu riskler sebebiyle, Anayasa yargısının temel hak ve hürriyetlere mutlak anlamda güvence oluşturduğunu, dolayısıyla "anayasal demokrasi" kavramı adına, anayasa hakiminin neredeyse yanılmaz olduğunu düşünmek doğru değildir. Anayasanın belli bir ideoloji ile bütünleştiği, devletin bireyin önüne alınması yoluyla devletin kutandığı, otoritenin güçlendirilmesine öncelik

verildiği, "bürokratik yönetim" in bir tür hakim ideolojiye dönüştüğü modernleşmeci ülkelerde, anayasa yargısının aktivizmi, vatandaşlar aleyhine olarak ideolojik devletin takviyesine hizmet edecektir⁷³. Bahusus temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmalarını meşru kılan nedenlere ilişkin kavramların belirginlikten uzak olmaları durumunda, AYM hakimlerinin bu kavramları temel hak ve hürriyetler karşısında devlet menfaatlerine üstünlük tanıyan kavramlar olarak yorumlamaları ve bazılarının da evrensel anlamlarından uzak ve dar bir çerçevede değerlendirilmeleri⁷⁴ Anayasa yargısının temel hak ve hürriyetler açısından oluşturacağı güvenceyi zaafa uğratacaktır. Böylesi bir ortamda, hakimlerin kendilerini hukuku bulan değil, hukuku yaratan olarak görmeleri durumunda, hakimlerin yönetimi, kanun koyucuların yönetiminden çok daha yıkıcı olabilecektir⁷⁵.

⁷³ Sunay, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, s. 180, 228.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 122.

⁷⁵ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 76-77; Giovanni Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Çev. Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Türk Demokrasi Kaffi Yayınları, Ankara, 1993, s. 334; Türk AYM, ilkin, "Yükseköğretim kurumlarında, ...Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir" hükmünü içeren 3511 Sayılı Kanununun 2. maddesine ilişkin iptal kararında (AYM Kararı, E. 1989/1, K. 1989/12, K.T. 07.03.1989, R.G. 05.07.1989 Tarih ve 20216 Sayılı, s. 15-41), daha sonra da, 3670 Sayılı Kanunla getirilen "yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla yüksek öğretim kurumlarında kılık kıyafet serbesttir" hükmüne ilişkin "yorumlu red" kararında (AYM Kararı, E. 1990/36, K. 1991/8, K.T. 09.04.1991, *ATMKD.*, S. 27/1, s. 285 vd.), öğrencilerin Yükseköğretim kurumlarında başörtülü olarak okuyabilmelerinin önünü kapatmıştır. Yüksek Mahkemenin, vermiş olduğu bu iki karar kapsamında, Anayasadaki laiklik ilkesi (md. 2, 24) ve inkılâp kanunlarına ilişkin hükümler (md. 174) ile Anayasanın Başlangıç Kısmında ifadesini bulan "hiçbir düşünce ve mülahazanın (2001 Anayasa değişikliği ile "hiçbir faaliyetin") ...Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliği karşısında koruma göremeyeceği..." hükmünü belli bir bütünlük içinde yorumlayıp onları değişmez ideolojik kurallar haline getirmesi ve başörtülü öğrencileri, din ve vicdan hürriyeti ve ifade hürriyeti kapsamında değerlendirilmesi gereken başörtüsü takma hakkını kullana-

⁷⁰ Çağlar, *Hukukla Kavranan Demokrasi Ya da "Anayasal Demokrasi"*, s. 238-239; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 76; İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Yargısı*, İmge Yayınları, Ankara, 1994, s. 169-170.

⁷¹ Zühtü Arslan, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Anayasa Yargısı: Uyum Sorunu ve Öneriler", *Liberal Düşünce D.*, Yıl 5, S. 19, Yaz-2000, s. 110; Reyhan Sunay "Siyaset-İdeoloji-Yargı Ekseninde Türkiye'de Parti Özgürlüğü ve Avrupa Sözleşmesi Uygulaması", *Liberal Düşünce D.*, Yıl 6, S. 22, Yaz-2000, s. 44; Mehmet Turhan, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları", *Liberal Düşünce D.*, Yıl 6, S. 22, Yaz-2000, s. 30; Adnan Küçük, *1982 Anayasasına Göre Siyasal Partilere İlişkin Yasaklamalar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 302.

⁷² Turhan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları*, s. 30.

arak Yükseköğretim kurumlarına girmeleri yönündeki davranışları bu esaslarla çelişme gösterdiği gerekçesi ile "eğitim-öğretim" hakkından mahrum kılması, "hukuk devleti" ve onun nihai amacını teşkil eden "adalet" in aşgarisini oluşturan "insan haklarının, istisnasız olarak ve eşitlik ilkesinin tam bir uygulanması çerçevesinde herkese sağlanması" şeklindeki temel ilkeyi bertaraf etmektedir. Ayrıca Türk AYM'nce, parlamenter demokrasi ile yönetilen hiçbir ülkede benzerine rastlanması kabil olmayan sayıda (AYM'nce, bu Mahkemenin kuruluş tarihi olan 1963'ten günümüze toplam 24 siyasi parti kapatılarak, ülkemiz, kapatılan partiler "mezarlığı"na çevrilmiştir) siyasi partinin kapatılması ve bunların da büyük ekseriyetinin, tüzük, program ve söylemleri genellikle şiddet eylemini içermediği, şiddeti içeren maddi davranışları mevcut olmadığı, bunlar sadece Anayasa ve Siyasi Partiler Kanununda ifadesini bulan belli doğru anlayışları ile çelişme gösterdiği için kapatılmaları, bunların bir çoğunun çoğulcu demokrasilerde geçerli ifade hürriyeti kapsamında hoş görülebilecek partiler olmaları, hatta kapatılan partilerden bazılarının "niyetleri" nin bile kapatma kararlarına esas teşkil etmesi, Yüksek Mahkememizin, bu kararlarda benimsemiş olduğu "yorum" unu "hak ve hürriyet eksen" inde geliştirmeyip "amaşsal" bir yorum esasını tercih etmesi ve bu şekilde bu hakları özü itibarıyla zedeleyici kararlar vermesi, O'nun, hukuk devleti ilkesini esastan zedeleyerek, bir yere hak ve hürriyetleri alanını alabildiğine daraltıcı bir işlevi yerine getirdiğini ortaya koymaktadır. Siyasi Partilerin kapatılması konusunda geniş bilgi edinmek için bkz. Küçük, *1982 Anayasasına Göre Siyasal Partilere İlişkin Yasaklamalar*; Atar, s. 362; AYM, din ve vicdan özgürlüğü alanını ilgilendiren kararlarında ise, din ve vicdan özgürlüğünün hukuki güvencesi olan laiklik ilkesini, bu özgürlüğü sınırlayan bir kavram olarak yorumlamış ve ibadet özgürlüğünün uygulamada kullanımını engelleyen tutumlara bir anlamda hukuki dayanak oluşturmuştur. AYM'nin bu nitelikteki bazı kararları için bkz. AYM Kararı, E. 1970/53, K. 1971/76, K.T. 21.10.1971, *AYMKD*, S. 10, s. 60-70; E. 1989/1, K. 1989/12, K.T. 07.03.1989, R.G. 05.07.1989 Tarih ve 20216 Sayılı, s. 15-41; E. 1990/36, K. 1991/8, K.T. 09.04.1991, *AYMKD*, S. 27/1, s. 285 vd. AYM'nin bu Kararları doktrinde haklı olarak eleştirilmiştir. Bu eleştiriler için bkz. Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Genişletilmiş 2. B., Liberte Yayınları, Ankara, 183-186, 356-359; *Anayasacılık, Parlamentarizm, Silahlı Kuvvetler*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s. 193; Sunay, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, s. 69; Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, s. 373-374, 427-431; Adnan Küçük, *İfade Hürriyetinin Unsurları*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2003, s. 61-63; Taha Akyol, "Hukuk ve Yasak", *Milliyet Gzt.*, 26.11.2002; Nuray Mert, "Başörtüsü Demokrasi", *Radikal Gzt.*, 26.11.2002; Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 39; Bu karar-

Anayasanın "güvence sağlayıcı" özelliğinin zayıf olduğu durumlarda, yargısal aktivizminin bu eksikliği bir ölçüde telafi edebilmesi, büyük ölçüde anayasa hakimlerinin formasyonlarına, normların yorumlanmasında "hak ve hürriyet" eksenli bir yorum esasını benimsemelerine ve anayasacılık bilincine sahip olmalarına bağlıdır⁷⁶.

Anayasal demokrasinin ayırddedici temel ilke ve özelliklerden birisi hürriyetçilik (liberal) ise, diğeri de çoğulculuktur (plüralizm). Çoğulculuk, genel olarak kişisel düzeyde farklı olma hakkı, kurumsal düzeyde ise siyasi ve toplumsal çoğulculuğun korunması anlamına gelir⁷⁷. Fikri çoğulculuk, her türlü görüş ve düşüncenin, oyunun kuralları dışına çıkılmadıkça, aykırı ve mevcut düzeni sarsıcı ve sorgulayıcı nitelikte de olsa, kamusal alanda⁷⁸ serbestçe ifade edilebilme serbestisini gerekli kılar. Toplumun tabii çoğulcu yapısı-

lara olumlu yaklaşımı sergileyen bazı görüşler için bkz. Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, s. 56-57; İbrahim Ö. Kaboğlu, *Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü*, TÜGİK Yayınları, İstanbul, 1997, 67-89; *Özgürlükler Hukuku, İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı Üzerine Bir Deneme*, 3. B., Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 192-195; AYM'nin parti kapatma ve din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin kısıtlayıcı nitelikteki kararları, son yıllarda Türk Anayasa hukuku literatüründe "militan demokrasi" adı altında "demokrasi teorisine yabancı" bir kavramın doğmasına da esin kaynağı oluşturmuştur. Militan demokrasi kavramı ve bu kavrama ilişkin tartışmalar için bkz. Yusuf Şevki Hak-yemez, *Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası*, 1. B., Seçkin Yayınları, Ankara, 2000; Bakır Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", *Anayasa Yargısı*, S. 7, AYM Yayınları, Ankara, 1990, s. 61-76; Erdoğan, *Siyasi Partiler, Devlet ve Demokrasi*, s. 63; Küçük, *1982 Anayasasına Göre Siyasal Partilere İlişkin Yasaklamalar*, s. 72 vd.

⁷⁶ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 77.

⁷⁷ Sunay, *İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları*, s. 107; Bakır Çağlar, "Anayasanın Hukuku ve Anayasanın Yargıcı Yenilenen Anayasa Kavramı Üzerine Düşünceler", *Anayasa Yargısı*, C. 8, Ankara, 1991, s. 36.

⁷⁸ Kamusal alan ifade hürriyeti arasındaki ilişki için bkz. Adnan Küçük, "Fikir Hürriyetinin Unsurlarıyla Birlikte Arzettiği Ayrılmaz Bütünlük", *Kamu Hukuku Arşivi D*, Y. 6, S. 1, Mart-2003, s. 98.

nın siyasi alandaki yansıması olan siyasi çoğulculuk ise, farklı dünya görüşlerine sahip kişi ve grupların serbestçe örgütlenerek siyasi iktidar yarışına katılabilme serbestilerini ifade eder⁷⁹.

Çoğulculuğun gerekli kıldığı esaslardan birisi, “tek doğru” ya da “resmi ideoloji” yasağıdır. Çoğulcu anlayış, bir görüşün salt gerçek diğer bir görüşün de salt yanlış olduğu görüşünü reddeder⁸⁰. Devlet, belli bir ideoloji ve doğru anlayışı ile özdeşleşip muhalifleri bertaraf edemez. Anayasal/yasal metinlerde ifadesini bulan doğru anlayışları mutlak ve dogma niteliğinde değişmez, tartışılmaz ve eleştirilmez ideolojik değerler değildirler. Bu esasın inkarı, anayasal/yasal normları totaliter ideolojik değerler bütününe dönüştürür⁸¹.

Resmi ideoloji yasağının tabii sonuçlarından birisi de, devletin siyasi-ideolojik tarafsızlığının sağlanmasıdır. Demokratik hukuk devleti, devletin, bireysel hürleşmeyi ve farklılaşmayı gerçekleştirmek ve özendirmek için, vatandaşlarının benimsemiş olduğu her türlü dinlere, mezheplere, inançlara, görüş ve ideolojilere karşı eşit mesafede ve tarafsız olmasını gerekli kılar. Demokratik hukuk devletinin bu meseledeki görevi, sivil toplumdaki ideoloji ve dünya görüşü farklılıklarının barışçı bir biçimde bir arada var olmasının hukuki zeminini hazırlamak; sivil barışı kur-

mak, korumak ve idame ettirmektir⁸². Devlet, görüşler arasında hiyerarşi gözetemez. Eğer devlet bu esastan saparak belli bir inancı ya da görüşü resmen benimserse, barışçı işlevini, meşruluğunu ve saygınlığını kaybedeceği gibi, aynı zamanda, karşıt görüştekilerin “devlet gibi düşünmeme hürriyetlerini” de hiçe saymak suretiyle bazı inanç ve görüşleri peşin peşin mahkum etmiş olur⁸³. Çoğulcu demokrasilerde, rasyonalist anlayış doğrultusunda, kendini demokrat olarak nitelleyen belli bir aydın kesiminin benimseyip öngördüğü sabit belli bir takım özellikleri taşıyan ve ulaşılması gereken bir toplum projesinin ve hayat tarzının benimsetilmesi ve dayatılması esası söz konusu değildir. Demokratik hukuk devletinde, devlet, hukuk yoluyla, ya da hukuktan bir araçsal değer olarak yararlanmak suretiyle, bu tür bir “rasyonalist-projeci” demokrasi modeli altında, tek bir düşünce ve hayat tarzının, herkese genelleştirilmesi düşüncesini reddeder⁸⁴.

Çoğulculuk esasına dayalı bir hukuk devletinde tek doğru esası reddolunduğuna göre, mahkemeler de, belli bir ideolojinin topluma hakim kılınmasının araçları olarak işlev göremezler. Onlar, devlet gücünün her halükarda koruyucu ve kollayıcı organı değildirler; bilakis hak ve adaletin dağıtıcısıdır. Mahkemeler, bu kimlikleri itibarıyla devletin tarafı değil, tarafsız olmaları gerekir. Onlar, ancak hukuki çerçevede gerçekleştirilen yargılama muameleleri neticesinde, devletin ko-

⁷⁹ *İbid.*, s. 100; Fazıl Hüsnü Erdem, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, *Ankara Barosu D.*, Yıl 54, S. 1998/1, s. 21.

⁸⁰ Bülent Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 31, 36, 40, 43; Raymond Aron, *Demokrasi ve Totalitarizm*, Çev. Vahdi Hatay, I. B., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 233, Erdem, s. 20.

⁸¹ Walter Gellhorn, *Amerikan Hakları*, Çev. Ünsal Oskay, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1965, s. 39; Erdoğan TEZİÇ, *Anayasa Hukuku*, 5. B., Beta Yayınları, İstanbul, 1998, s. 33; Küçük, *Fikir Hürriyetinin Unsurlarıyla Birlikte Arzettiği Aynılmaz Bütünlük*, s. 100.

⁸² Erdoğan, *Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye*, www.liberal-dt.org.tr/guncel; *Demokrasi Laiklik, Resmi İdeoloji*, s. 10; AİHM, Linges vakasına ilişkin kararında, devletin tarafsızlığı konusunda, “...felsefi, ideolojik ya da dinsel olsun, denetim dışı kalan bireysel kanaatler ve toplu anlayışlar karşısında devlet ve organları tam bir tarafsızlık gözetmekle yükümlüdür” ifadesine yer vermiştir. Linges/Avusturya Kararı, 08.07.1986. Aktaran, Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 177-178.

⁸³ Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, s. 18.

⁸⁴ Erdoğan, *Demokrasi Laiklik, Resmi İdeoloji*, s. 15.

rumaya değer bir hakkının söz konusu olduğu durumlarda, devletin meşru haklarının korunması tarafında yer alabilir. Fakat buradaki devletin tarafında yer alma, peşin ve apriori bir yer alma değil, hak ve adalet namına, devletin ihlal oluna bir hakkının korunması için, apostariori olarak, devletin hukuki açıdan meşru haklarını koruma adına devlet tarafında yer almaz. Mahkémeler, yargılama öncesinde tamamen tarafsız olmak durumundadırlar. Onlar, ancak yargılama neticesinde hak kime ait ise, onun yanında yer alırlar. Buradaki apostariori taraflılık, hak ve adaletin korunması ve gerçekleşmesi adına gerçekleşen bir taraflılıktır. Mahkemelerin, sırf devleti koruma adına birey hak ve hürriyetlerini zedeleyici bir şekilde devlet tarafında yer alması, hukuk devleti esas ile çelişme arzeder. Kısaca, mahkemeler, hak ve adaletin tarafıdırlar. Korunması gerekli haklar kime ait ise, apostariori olarak onun tarafında yer alarak hakları koruyucu ve adaleti gerçekleştiren bir işlevi yerine getirirler. Dolayısıyla, mahkemeler ideolojik saiklerle hareket ederek bu ideoloji ile onunla bütünleşen devleti koruma aracına dönüşmezler. Onlar, belli bir ideoloji ve doğru anlayışının hakim kılınmasının aracı değil, ancak adil olan hukukun uygulanmasının ve hukukun hakim kılınmasının bir aracı olarak işlev görürler⁸⁵.

Demokratik bir hukuk devletinde, devletin meşruyet kaynağını, salt devlet ya da belli bir ideoloji ile bütünleşmiş devlet oluşturamaz. Hukuk devletinde, devletin, hukukun dışında ve üstünde meşru bir varlığı yoktur. Hukuk devletinde devlet, varlık ve meşruyetini kendi varlığından alan değil, aksine hukuk sayesinde var olan, meşruyetini hukuk ve adaletten alan devlet demektir. Hukuk devleti, devletin hukuk sayesinde var olması

esasını kabul ederek, devletin hukuktan bağımsız ve ona rağmen var olması esasını reddeder⁸⁶.

9. Sonuç

Hukuk devleti-temel hak ve hürriyetlerin güvencelenmesi-adalet-anayasal demokrasi kavramları birbirleri ile ilişkili, biribirisiz gerçekleşme imkanı olmayan, birlikte bir bütünün oluşumunu sağlayan, ayrılmaları durumunda hayati derecede değer zaafiyetine uğrayan kavramlardır. Liberalizmin, insan haklarını korumanın en iyi yollarından birinin hukuk devleti olduğu yönündeki tezi demokrasiye de yansımış ve hukuk devleti esası demokrasilerin vazgeçilmezlerinden birisi sayılmıştır⁸⁷. Anayasal demokrasi-hukuk devleti birbirlerini bütünleyen kavramlardır. Hukuk devleti olmaksızın anayasal demokrasinin varlığından bahsedilemez. Öte yandan hukuk devletinin var olabilmesi ve hukukun hakim kılınabilmesi için de, anayasal demokrasiye ihtiyaç vardır. Anayasal demokrasi, hukukun her alanda hakim kılınabilmesinin zorunlu bir gereğidir. Hukuk devletinin de anayasal demokrasinin de müşterek hedeflerini, temel hak ve hürriyetlerin hiçbir ayırım gözetmeksizin herkese tanınması ve güvencelenmesi, bunların sağlanması için de devletin üstün gücünün sınırlandırılması esasları oluşturmaktadır. Bu iki kavramın işlevlerini nitelikli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri ancak birbirlerini bütünlemeleri ile mümkün olabilir. Anayasal demokrasi, gerçek anlamda hukuk devleti demektir⁸⁸. Doktrinde, bu iki kavram arasındaki yakın ilişki ve bütünleşmeyi ifade etmek için, "hukuk devleti demokrasisi", "demokratik hukuk devleti" ya

⁸⁵ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye*, www.liberal-dt.org.tr/guncel.

⁸⁶ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 22, 64.

⁸⁷ Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 39.

⁸⁸ Aktan, 21. Yüzyıl ve Anayasal Demokrasi, www.canaktan.org/politika.

da “hukuk yoluyla demokrasi” olduğu belirtilmiştir.

Öte yandan, hukuk devletinin nihai ve asıl amaçlarından en önemlisini adaletin gerçekleşmesi oluşturmaktadır. Adaletin gerçekleşebilmesi, insanlara eşit olarak hak ve hürriyetlerin tanınmasını ve sağlanmasını gerekli kılar. Adalet dağıtma mercileri diye de ifade edilen mahkemelerin faaliyetleri ile hukukun asıl amacı, adaletin gerçekleşmesi kapsamında kişilere hak ve hürriyetlerin tanınması ve

sağlanmasıdır. Bunu sağlamanın yolu ise, gerekli güvenceyi sağlamaya elverişli bir hukuki düzenin (hukuk devleti) kurulmasını gerekli kılar. Kısaca adaletin olmadığı bir yerde hukuk devletinin varlığından bahsedilemez. Hukuk devletinin olmadığı yerde de hak ve hürriyetlerin varlığından ve güvenilenmesinden bahsedilemez. Devletin sınırlılığı esasına dayalı anayasal demokrasinin olmadığı yerde de temel hak ve hürriyetlerin, devletin haksız ihlallerine karşı güvencede olmasından bahsedilemez. Dolayısıyla kısaca, bu kavramlar birbirlerini bütünleyen, birbirisiz yaşama şansı olmayan, ayrılması gayri-kabil bir bütünlük oluştururlar.

⁸⁹ Çağlar, *Hukukla Kavranan Demokrasi Ya da “Anayasal Demokrasi”*, s. 238-239; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 76; Kaboğlu, *Anayasa Yargısı*, s. 169-170.

Türkiye'nin Hâlleri

Murat Belge

Yıllardır Türkiye'deki fikir hayatının zirve isimlerinden biri olmayı başaran, doğru bildiğini şartlar ne olursa olsun savunmaktan geri kalmayıp, her zaman yeni ufuklara açılmaya, analitik çalışan değerli fikir adamı **Murat Belge** *Türkiye'nin Hâlleri* ile yeniden okuyucularıyla buluşuyor. Yazarın muhtelif yerlerde yayınlanmış makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşan bu eserde, ağırlıklı olarak, Türkiye'nin toplumsal ve siyasî bunalımları üzerine yapılan özgün değerlendirmelere yer verilmekte, Türkiye'deki anti-demokratik ve anti-özgürlükçü zihniyetin çeşitli alanlardaki tezahürleri yetkin biçimde tahlil ve teşhir edilmektedir.

LIBERTE

kitaplığınızda özgürlüğe yer açın...